

РЕЦЕНЗІЇ

А. И. Першиц, Ю. И. Семенов,
В. А. Шнирельман. ВОЙНА И МИР
В РАННЕЙ ИСТОРИИ
ЧЕЛОВЕЧЕСТВА. В двух томах.—
Москва: Институт этнологии и
антропологии РАН, 1994.— Т. 1.—
176 с., Т. 2.— 247 с.

Ю. В. Павленко

Збройні сутички супроводжують майже всю історію людства. Тому не дивно, що численні праці з історії часто-густо відводять війнам та їх наслідкам чи не головну роль. Проте узагальнюючих праць, присвячених феномену війни як такому, обмаль. Стосовно ж військових конфліктів первісної доби, їх взагалі практично немає. Тому публікація двотомної праці (з трьох частин) таких трьох відомих вчених як О. І. Першиць, Ю. І. Семенов та В. О. Шнірельман, присвяченої проблемі війни і миру в ранній історії людства, не може не викликати природної зацікавленості у кожного, хто займається історією первісних суспільств та ранніх цивілізацій.

Особливий інтерес ця робота має викликати у археологів, орієнтованих на історичну реконструкцію подій далекого минулого. Але археологія власними методами не може розкрити причини цих подій. Зробити це можна лише на міждисциплінарному рівні з урахуванням етнографічних даних.

Автори праці, що становить предмет цієї рецензії, ставлять на меті виявлення провідних мотивів, форм та засобів припинення військових конфліктів у первісних та ранньокласових (осілоземлеробських та кочівницьких) суспільствах. Здійснюється це завдання переважно методом стадійно-порівняльного аналізу описаних етнографією типів суспільств, при частковому зіставленні останніх з даними археології (В. О. Шнірельман) та давньої і середньовічної історії (О. І. Першиць та Ю. І. Семенов).

Такий метод є досить традиційним для праць відповідного спрямування, але у розділі кожного з авторів виразно розкривається його власний підхід до обраної проблематики. Перший том містить першу частину праці під назвою «Біля витоків війни і миру», що належить В. О. Шнірельману. Другий складається з двох частин: «Війна і мир у землеробських передкласових і ранніх класових суспільствах» (Ю. І. Семенов) та «Війна і мир на порозі цивілізації. Кочові скотарі» (О. І. Першиць). Кожна з цих частин і тематично, і концептуально фактично є окремими працями. Це засвідчується навіть тим, що у праці такого роду не міститься навіть висновків. Тому і рецензенту залишається піти шляхом окремого розгляду всіх трьох частин.

Перший том, написаний В. О. Шнірельманом, складається з двох розділів. Перший присвячено історіографічним та джерелознавчим аспектам проблеми, а другий — власне аналізу військових конфліктів у соціумах, що за археологічною систематизацією могли б бути віднесені до мезолітичних та неолітичних.

У першому розділі дослідник спочатку аналізує провідні сучасні теорії військових конфліктів, поширені у західній літературі. Серед них розрізняються психологічні, етологічні, культурологічні, неоеволюціоністські та функціоналістські підходи. З наведеного В. О. Шнірельманом огляду головних підходів до проблеми війни і миру добре видно, що кожен з них зосереджується

на одному з аспектів відповідної проблеми, а саме на тому, який до певної міри може бути розкритий пізнавальними засобами певного методологічного підходу, як-то психоаналіз, функціоналізм або інше.

Справді, важко не погодитися з тим, що, як стверджують психологи, військовий конфлікт можна пояснити винесенням накопиченої у суспільстві агресивності у зовнішній світ, що вивувається у негараздах і стражданнях проголошується той чи інший «ворог». Так само переконливо виглядає і точка зору етологів стосовно того, що певні праформи «військової» поведінки спостерігаються між окремими групами тварин одного біологічного виду (зокрема у середовищі вищих мавп). Тим більше не викликає сумнівів вплив на стосунки між окремими групами людей їх культурно-ціннісної системи, загальних принципів функціонування певних соціокультурних систем.

Але з об'єктивного і відстороненого авторського викладу основних концепцій видно й те, що в сучасній науці не існує розробленої загальної теорії взаємодії між соціально-історичними організаціями, тим більше в аспекті її конкретизації стосовно різних стадійних типів суспільств. А без такої базової теорії марно сподіватися на розуміння сутності війни та миру як таких. Тобто, треба розробити таку теоретичну підоснову, на ґрунті якої став би можливим синтез продуктивних наробок різних наукових підходів до позначеного кола питань. Але це — справа майбутнього. Добре вже те, що В. О. Шнірельман розкриває перед читачем панораму сучасного стану наукових досліджень причин і місця військових конфліктів в історії людства.

Подібним чином, спираючись на численні концепції західних авторів, робиться й аналіз самого тлумачення поняття «війна» та її специфічних рис за умов первісності та формування ранньокласових суспільств. Дослідник пропонує таке її визначення: «Війна — це конфронтація між двома чи кількома автономними групами, що викликає санкціоновані суспільством, організовані, тривалі у часі озброєні дії, в яких бере участь вся група або, що частіше, її частина, з метою покращити своє матеріальне, соціальне, політичне або психологічне становище, або, у цілому, шанси на виживання» (Т. 1.— С. 56).

Ознаками ж, властивими саме первісним війнам, вважаються їх дрібні масштаби, нетривалість, збіг бойової організації з родовою, майже повна відсутність будь-якої суворої військової організації, ієрархічної співвідлеглості та централізованої системи командування, розв'язання лише суто тактичних завдань, а також, що варто підкреслити, переважання соціально-психологічних цілей над економічними і політичними. Остання теза, яка потім докладно перевіряється і підтверджується на численних етнографічних прикладах, має особливе значення тому, що традиційно у науковій літературі наголос робився саме на економіко-демографічній мотивації первісних збройних конфліктів.

Другий розділ своєї частини В. О. Шнірельман присвячує розгляду військових конфліктів у середовищі первісних суспільств (до початку соціально-економічного розшарування) на широкому етнографічному матеріалі, до якого подекуди (коректно і обережно) підбираються і археологічні паралелі. Розглядаються військові конфлікти у рухомих мисливців та збирачів, так званих вищих (осілих та напівосілих) рибалок, мисливців та збирачів і, нарешті, у ранніх землеробів та тваринників.

Стосовно ранньопервісних рухомих мисливців та збирачів дослідник погоджується з висновками тих вчених, за якими цим суспільствам, порівняно з іншими, стадійно вищими, властиве більше миролюбство. Приклади цьому дають бушмени кунг, пігмеї мбуті тощо. Проте на тій самій стадії розвитку знаємо і суспільства, де збройні сутички між окремими общинами є буденним явищем. Перш за все це стосується аборигенів Австралії. Головною причиною нападів у них була помста за різні кривди, як правило — кровна помста. Приводом могли бути також порушення шлюбних законів (умикання дівчини або одруженої жінки) чи територіальних прав окремої общини. Здебільшого такі сутички не вели до великого кровопролиття, тим більше, що ранньопервісні суспільства мали різноманітні механізми запобігання цього лиха. Але відомі випадки, коли внаслідок раптового нападу воїни вирізали всіх мешканців стоянки або чоловіки винищувалися, а жінки адаптувалися до колективу переможців (Т. 1.— С. 94, 95).

У зв'язку з цим варто підкреслити, що під час боротьби аборигени ніколи не ставили на меті захоплення ворожої території або матеріальних цінностей. Єдине, що вони прагнули здобути — жінки та, інколи, діти. Особливу цінність жінкам (крім зрозумілої їх привабливості) надавало й те, що в світі аборигенів вони були «найважливішою виробничою силою та знаряддям відтворення» (Т. 1.— С. 82, 83).

Привертає увагу, що за приблизно однакового рівня забезпеченості матеріальними благами більш прихильними до міжгрупових сутичок виглядають ті мисливсько-збиральницькі суспільства, де наявними є станово-вікове ранжування та обтяжена складною регламентацією система шлюбних норм. Те й інше ми знаємо у австралійців, але ці явища відсутні у бушменів та пігмеїв. Пояснити таку кореляцію можна, як здається, через накопичення невдоволення та, відповідно, витіснених агресивних потягів у першому випадку, що через категоричне табування пролиття крові власних кровних родичів знаходить спорадичний вихід назовні.

Цікаво також, що вже в австралійських аборигенів спостерігаємо у зародковому стані розрізнення набігу з метою помсти та, так би мовити, відкритого бою, про місце і час якого домовляються заздалегідь, та який ведеться за певними правилами — переважно до першого загиблого.

Природньо виникає питання: чому загалом ранньопервісні люди відрізнялися більшою м'якістю під час збройних сутичок порівняно з розвинутішими соціумами. Пояснення цьому факту полягає, як здається, у тому, що за важких і негарантованих умов життя, високої міри залежності долі цілих общин від випадкових обставин, громади були вкрай зацікавлені у підтриманні відносин дружби і взаємодопомоги. Тому випадки, що вимагали кровної помсти, намагалися передбачати заздалегідь й уникати їх. Якщо ж вони траплялися, їх наслідки прагнули звести до мінімуму.

Виходячи з наведених даних, можемо припустити, що взагалі європейським суспільствам верхньопалеолітичного та, значною мірою, мезолітичних часів, криваві сутички не були притаманні. Вкрай важкі умови існування робили життя кожного їх члена, а особливо чоловіка, надзвичайно цінним. Тому, як слід гадати, у цих суспільств були відпрацьовані засоби запобігання вчинків, які могли б мати наслідками криваві конфлікти.

Окремі випадки збройних сутичок на відповідній стадії розвитку відомі і на території України — наприклад, за матеріалами могильників Надпорожжя. Але чи справді причиною сутичок була боротьба за ресурси у цій надзвичайно багатій екологічній ніші? Можливо ми маємо справу з наслідками кровної помсти. Привертає увагу той факт, що у тенденції на ранньопервісній стадії розвитку криваві сутички відбуваються найчастіше і відзначаються особливою жорстокістю саме там, де ресурсів вистачає і, відповідно, густина населення вища, ніж на сусідніх територіях. Пояснюється це, очевидно, двома взаємопов'язаними обставинами. По-перше, при вищій густоті населення частішими стають зустрічі людей з різних родових груп, які за уявленнями того часу у випадку суперечки мають право пролити кров один одного. По-друге, за умов кращої забезпеченості природними ресурсами і наявності численніших колективів підтримання добросусідських стосунків не виглядає обов'язковою для всіх нормою.

Проте, визнаючи корисність для історико-археологічних реконструкцій наведених у праці етнографічних прикладів та зроблених спостережень, слід відзначити, що їх пряме перенесення на реалії далекого минулого було б не зовсім коректним. Австралія, так само як і заселена бушменами пустеля Калахарі чи джунглі басейну Конго, заселені і розподілені між окремими кровно-спорідненими общинами з давніх давен.

Але такому стану могли передувати й напруженіші відносини під час несподіваної зустрічі двох або кількох хвиль раніше незнайомих між собою етнокультурних масивів. Саме це спостерігалось в Європі в кінці льодовикового періоду — доки не стабілізувалися природні зони та окремі громади не закріпили за собою під господарське використання певні території. Тому не виключено, що поховані у Надпорожжі люди з вістрями стріл у кістках мог-

ли бути жертвами і справжніх сутичок за ресурси, які ще не перебували у чьомусь традиційному володінні.

Схильність до збройних конфліктів стає виразнішою в суспільствах напівосілих та осілих рибалок, мисливців і збирачів, яким відповідають носії неолітичних культур, але їх причини майже ті ж самі, що і на попередній стадії. Це здебільшого кровна помста та умикання жінок, які не супроводжувалися ні грабунками, ні захопленням територій. Але поруч з ними з'являються і поступово набирають значення й нові, які не були характерними для соціумів ранньої первісності. Серед них — крадіжки та незадоволення результатами торгів у ескімосів, що живуть поблизу Берингової протоки (Т. 1.— С. 103), напади з метою захоплення здобичі та невільниць з дітьми у ескімосів-чугачів та індіанців Каліфорнії (Т. 1.— С. 105, 106), і навіть власне рабів, особливо у індіанців північно-східного узбережжя Північної Америки, серед яких фіксуються також випадки захоплення чужих промислових ділянок (Т. 1.— С. 113). Але все це зовсім не притаманне суспільствам відповідного рівня і розвинулося лише у XVIII—XIX ст. за умов комерціалізації морських промислів завдяки розвитку торгівлі з білими.

Зазначені зрушення були пов'язані з загальним зростанням суспільного багатства, яке можна було захопити у сусідів, та різким збільшенням густоти населення у найбагатших на рибу та морського звіра регіонах. Відповідного плану суспільства, з переходом до неоліту, були широко представлені в усьому світі. Це — носії рибальсько-мисливських культур півдня Північного моря, Прибалтики, Подунав'я, особливо в районі Залізних Воріт, Дніпровського Надпорожжя, Приазов'я, Приаралля тощо. Можемо припускати, що в усіх цих випадках, за умов вищого рівня добробуту та більшої густоти населення, частота та жорстокість міжобщинних сутичок могли бути вищими, ніж на рівні мезоліту.

Про це свідчить той факт, що носії навіть найрозвинутіших рибальсько-мисливських неолітичних культур названих регіонів ще не обирали місця для поселень з огляду на міркування військової безпеки й тим більше, не споруджували штучних укріплень навколо поселень. Проте останні, з'являючись у ескімосів Берингової протоки (Т. 1.— С. 107), стають нормою у індіанців північно-західного узбережжя Північної Америки ще напередодні широких контактів з європейцями (Т. 1.— С. 118, 121). У цих індіанців, зокрема у квакіютлей, ми спостерігаємо вже навіть спеціальних військових вождів, навколо яких гуртувалися юнаки й неодружені чоловіки, які прагнули покращити своє майнове та соціальне становище і здобути полонянку.

Військова справа ранніх землеробів і тваринників досить близька до того, що ми бачимо у вищих рибалок, мисливців та збирачів. При розгляді цієї теми В. О. Шнірельман звертається до матеріалів Нової Гвінеї. Для папуасів найнижчого рівня розвитку, які мешкали у східних горах та у передгір'ях, при веденні військових дій матеріальні розрахунки не мали істотного значення. Головною метою були помста за вбивство, умикання жінок (що у окремих етнічних груп, як скажімо, у арапаш, було чи не найголовнішим приводом для збройних конфліктів) тощо. Цікаво, що при сутичках між найвідсталішими громадами переможці взагалі ніколи не брали майна переможених (Т. 1.— С. 149). Але у трохи заможніших папуаських громад знаємо сутички, викликані крадіжкою свиней (головного багатства папуасів). Ніколи саме укладення шлюбу передбачало попереднє вбивство ворога, а подекуди вважалося, що така дія сприяє врожайності городів.

Зростання добробуту збільшує спокусу грабунку. Боротьбу починають вести за родовища солі, багаті рибні лови, зарослі саго (Т. 1.— С. 152). При цьому ті, хто вважає себе скривдженими, вже не прагнуть до еквівалентної компенсації за принципом «око за око», а бажають надкомпенсації: за викрадену свиню — вкрасти кілька свиней, за вбитого родича — вбити кілька ворогів. Таким чином робиться висновок, що з розвитком відтворюючого господарства збільшується роль майнових конфліктів.

Разом з цим В. О. Шнірельман підкреслює: наявний етнографічний матеріал суперечить поширеному уявленню про те, що у ранньоземлеробському середовищі відбувалися війни за землю. Захоплення територій, за дуже рід-

кими винятками, не було метою збройних нападів. Вони велися переважно для того, щоб знесилити ворога, завдати йому матеріальної та моральної шкоди і лише у тому випадку, коли він кидав свою територію і тривалий час не повертався, вона починала потроху використовуватися переможцями — спочатку як пасовиська і лише пізніше як городи. Але частіше цю територію займали общини, що не брали участі у боротьбі (Т. 1.— С. 151). Справа в тому, що переможці не наважувалися селитися на чужій землі із остраху перед помстою з боку духів предків — охоронців землі.

Але чи в усіх випадках ми можемо переносити такого роду висновки на реалії тих ранньоземлеробських суспільств, що відомі нам за археологічними матеріалами? З одного боку здається, що за умов тривалого співіснування етнічно споріднених общин ранніх землеробів, тим більше, коли вони поєднують цю справу з початковими формами тваринництва, але полювання та рибальство відіграє в їхньому житті ще велику роль аналогії можуть бути цілком коректними. Це, наприклад, стосується носіїв буго-дністровської культури або такої неолітичної спільності Балкано-Дунайського регіону як Старчево-Кріш-Кереш.

Але якою мірою така аналогія буде відповідати дійсності, якщо, як у випадку поширення трипільської культури, маємо всі підстави припускати пряму колонізаційну експансію розвинутіших землеробів на землі дещо відсталіших неолітичних суспільств, що поєднували (як носії тієї ж буго-дністровської культури) елементи відтворюючого та привласнюючого господарства? Можливо, папуаська модель міжобщинних стосунків відповідає ситуації тисячолітнього співіснування на обмеженому просторі більш-менш гомогенної в етновому відношенні контактної-етнічної спільності, якою і були папуаси? Поки що це питання залишається без переконливої відповіді.

До того ж, на рівні ранніх землеробів і навіть розвинутіших суспільств у різних кінцях Земної кулі добре відома практика полювання за головами. Йдеться про ту ж Нову Гвінею, а також про окремі етноси Меланезії і Мікронезії, Нової Зеландії та Філіппін, Амазонії тощо, народи Південно-Східної Азії, Північно-Східної Індії, особливо штату Ассам, колись — у давніх Мексиці та Перу, а у недалекому минулому — навіть на Тайвані та у Чорногорії. А у багатьох випадках — зокрема в усій Північній Америці від Мексиканської затоки до Аляски — така практика була замінена на здобуття скальпів (Т. 1.— С. 131).

Тобто, схоже на те, що санкціоноване відповідним комплексом уявлень ранніх землеробів і, інколи, вищих рибалок та мисливців, полювання на людей є стадійним явищем. Тому В. О. Шнірельман припускає, що це було також поширеним явищем і в первісній Європі. Під цим кутом зору (з огляду на наявні матеріали) зазначається висока імовірність полювання за головами ще у мезолітичних мешканців Франції та Німеччини, тим більше у неолітичного населення Данії доби ертебюле, носіїв культури дзвоноподібних келихів Центральної Німеччини, та, особливо, кельтів доби раннього заліза (Т. 1.— С. 130).

Звичай зняття скальпів був поширений у скіфів, а відтак, ймовірно, і у деяких інших споріднених з ними в господарсько-культурному та етновому відношеннях народів євразійських степів. Не виключено, що аналогічні звичаї у межах Східної Європи були досить поширеними, але для такого висновку потрібний спеціальний аналіз археологічного та антропологічного матеріалу.

Таким чином, маємо широкий етнографічний матеріал для порівняння з археологічним. Їх зіставлення може прояснити чимало нерозв'язаних проблем найдавнішої історії. Цим праця В. О. Шнірельмана дуже корисна для історико-археологічних реконструкцій. Але, водночас, звертаючись до етнографії у пошуках розв'язання окремих історико-археологічних проблем, ми не повинні перебувати у полоні еволюціоністських уявлень і чітко усвідомлювати, що відомі з живої дійсності первісні колективи, які пройшли тривалий історичний шлях і мешкають у мало схожих на європейські екологічних умовах, не можуть бути еталонними відносно тих, чії рештки вивчаються археологічно.

Другий том присвячено проблематиці війни і миру в пізньопервісних і ранньокласових осілоземлеробських (Ю. І. Семенов) та кочівницьких (О. І. Першиць) суспільствах.

Ю. І. Семенов спочатку намагається розробити власну методологічну базу і, особливо, понятійний апарат, а потім, на їх ґрунті, вже розглянути емпіричний матеріал. Теоретичні штудії Ю. І. Семенова поєднують традиційні істматівські уявлення з надзвичайно і, як складається враження, майже штучно ускладненою авторською термінологією, яка, у свою чергу, не відповідає і самому традиційному марксизму.

Справа не в тому, що марксизм гарний чи поганий сам по собі (поширені на Заході неоеволюціонізм чи функціоналізм не менш однобічні, ніж він), і, тим більше, не в безперечному праві кожного автора на теоретико-методологічний пошук, який дуже часто вимагає запровадження і нових наукових понять. Але, по-перше, базова теорія і похідні від неї положення мають бути органічно пов'язаними, а, по-друге, термінологія мусить бути підпорядкована завданню прояснити авторську думку.

Ю. І. Семенов цілком слушно починає своє дослідження з питання про критерії визначення межі між первісними та класовими суспільствами і констатує як щось само собою зрозуміле, що нею є виникнення приватної власності та утверджені на ній експлуатації людини людиною (Т. 2.— С. 8). Всі добре пам'ятають, що саме цей критерій був у традиційному марксизмі головним. Але Ю. І. Семенов не лише як досвідчений науковець, а й як активний учасник формаційних дискусій 60-х рр. не може не знати, що вже К. Маркс з початку 50-х рр. минулого століття усвідомлював факт наявності експлуататорських, тобто класових, відносин і без провідної ролі приватно-власницьких структур.

Починаючи з відомої праці К. Вітфогеля науковому світу було зрозуміло, що однаково жорстокі форми експлуатації і класового панування можливі на ґрунті як державної, так і приватної власності. Це стосується як ранніх цивілізацій, так і суспільств ХХ ст. Радянські вчені 60—80-х рр. (Е. О. Берзін, Л. С. Васильев, Й. О. Стучевський та інші) ґрунтовно розробили цю тему, показавши, що практично всі ранні цивілізації виникають і тривалий час розвиваються саме на державновласницькій економіці, пов'язаній з феноменами редистрибуції та влади-власності. Подібні думки розроблялися паралельно і на заході, зокрема Е. Сервісом та іншими.

Такий стан справ цілком логічно веде до суперечностей у формулюваннях, яких, на жаль, у розділі Ю. І. Семенова достатньо. Наведемо хоча б такі: «ми стикаємося з верховною спільнокласовою (общеклассовой) приватною власністю, що виступає у формі державної. З цим і пов'язаний збіг ... класу експлуататорів з державним апаратом» (Т. 2.— С. 29), або: «людина була приватним власником землі, яка водночас належала й общині, лише завдяки тому, що була вождем цієї общини» (Т. 2.— С. 33).

Тут бачимо суперечність між широко відомими фактами нерозділеності владно-власницьких повноважень у пізньопервісних та ранньокласових суспільствах з постулатом про панування приватновласницьких відносин як основи експлуатації, навіть у ранніх цивілізаціях. Вже пізньопервісний вождь проголошується приватним власником землі свого племені, яка разом з тим належала і общинам! Як земля приватного власника може водночас належати і йому, і общині незрозуміло, тим більше, коли йдеться про вождя. Відомо, що приватними власниками земель, які перебували у їх володінні, не були навіть середньовічні феодали.

Так само дивує перелік ознак цивілізації, серед яких чомусь називається лише два: «з одного боку, систематичне зведення монументальних кам'яних та цегляних споруд, з іншого — писемність» (Т. 2.— С. 8). Фахівцям, що займаються питаннями критеріїв та ознак ранніх цивілізацій, добре відомо, що у західній літературі ще протягом 60-х рр. відбулася ґрунтовна дискусія, наводячи підсумки якої К. Ренфрю констатував, що такими критеріями мусять бути два обов'язкові — виразна соціальна стратифікація та виділене в особливу галузь ремісниче виробництво, та три додаткових, а саме писемність, монументальна архітектура та міські центри, при тому, що для ви-

знання суспільства на рівні цивілізації необхідна наявність принаймні двох з трьох останніх. Але пізніше було доведено, що ранньоміські центри є обов'язковим елементом ранньоцивілізаційних систем.

Дивує і виділення шляхів розвитку ранніх цивілізацій. За Ю. І. Семеновим — це «міський» та «сільський» (Т. 2.— С. 69, 81), при тому, що чим власне перший відрізняється від другого та чому різні суспільства обирають той чи інший шлях, ніде не сказано нічого. У західній літературі 60-х рр., зокрема у працях М. Ко, висловлювалася ідея про наявність «неміських» цивілізацій, підставою для чого було те, що в суспільстві майя були відкриті так звані ритуальні центри, але слідів власне міського життя тривалий час відомо не було. Але незабаром було доведено, що у майя, як і всіх ранніх цивілізаціях, були й ранньоміські столичні центри. Більше того, працями О. Г. Большакова та В. О. Якобсона було показано, що ранні міста — це і є перш за все редистрибутивно-політичні осередки відповідних ранньокласових соціальних організмів. Інша річ, що вони не завжди мали звичні для нашого уявлення зовнішні риси (мури, кількповерхові будинки тощо). Але справа не в цьому, а у функціях, що вони виконували. Навіть у кочовиків про власну державу може йтися лише тоді, коли у них виникають столиці — ставки типу хозарського Ітіля або монгольського Каракорума, що й виконують названі та похідні від них функції.

До певної міри це усвідомлює й Ю. І. Семенов, коли пише, що «міста існували і при «сільському» варіанті. Але вони були не політархіями, як при «міському» варіанті, а лише столицями політархій» (Т. 2.— С. 87). Але що таке «політархія»? Для автора це щось середнє між власне племенем у його традиційному розумінні та ранньокласовим соціальним організмом — те, що зараз називають «чіфдомом», тобто — «вождівством». Ця термінологія вживається з 50-х рр. і добре знайома фахівцям. Тому незрозуміло, навіщо підміняти її іншими словами. Тим більше незрозуміло, чим відрізняється місто як «політархія» від міста як столиці «політархії»? Осілоземлеробські суспільства виходять на рівень ранніх цивілізацій у формі міст-держав чи певних об'єднань останніх. Раннє місто у межах відповідної структури завжди передбачає сільську околицю та, здебільшого, окремі містечка, тоді як кожний ранньокласовий соціальний організм має свій адміністративно-редистрибутивний центр, де концентрується, трансформується та переважно й споживається суспільний додатковий продукт.

Брак місця не дає можливості зосередитися на аналізі вкрай і, як здається, надмірно важкої термінології, яку впроваджує Ю. І. Семенов і без якої, можливо, пояснити те, що він має сказати, було б легше. Обмежувь лише далеко не повним переліком цих понять: «страто-праселянська» та «страто-селянська» общини; «помогодомінантний» та «заємодомінантний» методи експлуатації, «домінантний» та «магнатний» способи виробництва, «протополітаризм» та «політаризм», «праселянські», «протодоміномагнатні» та «параполітарно-доміномагнатні» суспільства тощо. Безумовно, розвиток науки вимагав й уточнення понятійного апарату. Але робити це, як здається, треба виходячи з загально визнаної (принаймні зрозумілої) термінології.

Слід відзначити необгрунтоване використання поняття «спосіб виробництва». Це, власне, традиційно марксистська категорія. В істматі вважається, що окремий спосіб виробництва становить сутність певної формації, а кожна формація відповідає певному ступеню розвитку продуктивних сил та виробничих відносин. Якщо Ю. І. Семенов послідовно виходив би з марксистської методології, йому треба було б прийняти традиційну п'ятичленну формаційну схему або запропонувати якусь іншу, де б формаціям як ступеням соціально-економічного поступу відповідали б свої способи виробництва. За межами марксизму поняття «спосіб виробництва» втрачає сенс і для використання потребує ґрунтового роз'яснення, що під ним розуміється. Тому введені Ю. І. Семеновим численні «способи виробництва» для перехідного від первісності до класового суспільства виглядають не дуже переконливо і майже не використовуються при розгляді головної теми — питань війни і миру у пізньопервісних та ранньокласових осілоземлеробських суспільствах.

Таким чином теоретичні розвідки Ю. І. Семенова важко оцінити позитив-

но. Дивує те, що він, вчений, без сумніву, дуже широко обізнаний, повністю ігнорує праці інших авторів, присвячені відповідному колу питань. Йдеться про вчених самої Москви, таких як Л. С. Васильєв, В. П. Ілюшечкін, Й. О. Стучевський та багатьох інших, праці яких йому безсумнівно відомі і з більшістю з яких він так чи інакше знайомий особисто. Це тим більше незрозуміло, коли у того ж самого автора береться емпіричний матеріал і не враховуються отримані концептуальні висновки (як на прикладі В. І. Гулясва стосовно суспільства майя).

Тим важливіше відзначити корисність для археологів та істориків зібраного Ю. І. Семеновим емпіричного матеріалу та певних, зроблених ним, висновків та узагальнень. На відміну від В. О. Шнірельмана, якоїсь певної класифікації цих суспільств (незважаючи на, здавалося б, таку велику теоретичну роботу на початку частини) він не наводить і розподіляє їх на дві категорії: протополітарні і ранні політарні суспільства (від меланезійців та негрів-банту до інків, ацтеків, давніх єгиптян та шумерів) та решту передкласових суспільств (куди він відносить маорі та ірокезів, аварців та адигів, давніх германців та норманів тощо). Критерій поділу залишає бажати кращого (новозеландські маорі за всіма ознаками куди ближче до тробріанців, ніж до норманів або адигів, а тробріанці — до ірокезів, ніж до давніх єгиптян), але, не зупиняючись за браком місця на проблемі виділення шляхів розвитку первісних та ранньокласових суспільств, перейдемо до тих моментів у праці Ю. І. Семенова, які можуть допомогти у справі історичних реконструкцій за археологічними даними.

Найцікавішими тут виглядають дані про африканські суспільства банту. Автор розглядає приклади, коли, здавалося б у більш-менш стабільному пізньопервісному середовищі племен, що взаємоурівноважують одне одне, раптово з'являються лідери (як Дінгісвайо, Звіде або Чака), яким протягом лічених років щастить перемогти багатьох суперників і створити великі міжплемінні об'єднання переддержавного типу.

Ю. І. Семенов доходить слушного висновку, що коли пліч-о-пліч існує значна кількість племен-вождівств («протополітархій»), то така система тривалий час може залишатися стабільною. Але якщо лише одне з таких племен різко посилюється та підкоряє кілька сусідніх, то рівновага сил відразу порушується. Воно, спираючись на сили останніх, починає підкорювати все нові і нові племена. Цей процес дуже часто спричиняється зовнішнім поштовхом. Зворотнім ефектом є прагнення інших племен об'єднатися, щоб не бути завойованими, що веде до формування нових міжплемінних об'єднань. Між ними починається жорстока боротьба, до якої втягуються все нові й нові племена і ті, що зазнають поразки, можуть втекти на сотні кілометрів або взагалі зникнути. Внаслідок чого буквально за кілька років політична карта регіону може цілком змінитися (Т. 2.— С. 50, 51).

Загальні міркування дають можливість припускати, що саме внаслідок таких змін політичного характеру швидко і несподівано могли утворюватися широкі об'єднання пізньопервісних племен і в степово-лісостепово-передгірських ландшафтах Східної Європи ще до виникнення кочівництва, тобто за доби бронзи. Маю на увазі перш за все суспільство майкопської культури. Присутність у майкопському комплексі передньоазійських елементів, причому у формі, що передбачає участь у формуванні цього соціуму прийшлих на Північний Кавказ з півдня груп людей, дає підстави припускати зовнішній поштовх. Аналогічним чином можемо ставити питання і про суспільства каткомбної культурно-історичної спільності, витоки якої тепер виразно пов'язуються з Північно-Східним Кавказом. Певна перевага прийшлих у приазовсько-північнопричорноморській області племінних груп призвела до швидкого порушення відносної рівноваги, що мала місце за доби існування ямної культурно-історичної області.

Не менш цікаву інформацію подає Ю. І. Семенов і щодо взаємодії пізньопервісних пастушеских та осілоземлеробських суспільств. З неї видно, що вже на рівні, досить далекому від обріїв цивілізації, рухомі скотарі встановлюють системи жорсткого домінування над слабкішими у військовому відношенні землеробами. Така система може існувати тривалий час і обумовлю-

вати формування високоранжованого суспільства з виразними кастовими ризиками, при тому, що саме етнічні межі стають основою станово-кастових.

У висновках Ю. І. Семенов виділяє типи війн, що велися на стадії пізньопервісних та ранньокласових суспільств. Серед них бачимо: грабіжницькі, завойовницько-переселенські та завойовницько-підкорювальні. Метою перших є захоплення здобичі, у тому числі й людей, головним чином жінок з дітьми, без прагнення закріпитися на території слабкішого соціуму. Такі війни притаманні здебільшого пізньопервісним суспільствам. Другі спрямовані перш за все на здобуття нової території, що цілком поєднується з грабіжницькими прагненнями. Вони також є притаманними здебільшого пізньопервісним стосом. Нарешті, треті, які особливо часто спостерігаємо за умов формування та розширення ранньокласових соціальних організмів, мають на меті підкорення сусідів з метою їх регулярної експлуатації, що не перешкоджає ні грабуванню і поневоленню людей під час самої війни, ні переселенню на захоплені землі частини переможців.

Класифікація цілком слушна й зручна і, якщо її враховувати, то і за археологічними матеріалами можна побачити, у якому випадку бойові дії якого плану переважали.

Істотно, також, звернути увагу на типові приклади взаємин між переможцями та переможеними. Регулярна експлуатація першими других (особливо скотарями землеробів) спостерігалася ще на рівні взаємин цілком пізньопервісних суспільств. Але на цій стадії розвитку частіше спостерігаємо інше прагнення фізично знищити чоловіків та юнаків ворога з включенням до складу племені їх жінок та дітей. За таких умов саме війна стає майже єдиною можливістю покращити свій соціальний статус амбітним юнакам низького походження, що також сприяє підвищенню мілітарного духу у пізньопервісному суспільстві.

Як і раніше, збройні дії поділяються на набіги молодих воїнів на чолі з досвідченими ватажками на ворогів-сусідів та регулярні військові операції, що, зрозуміло, мають ширший масштаб та кращу підготовку, ніж на стадії вищих мисливців-рибалок та ранніх землеробів.

Все це дуже близьке до того, що у своїй частині, стосовно кочівницьких суспільств, описує О. І. Першиць. В ній важко знайти щось таке, що б викликало різкі заперечення або категоричне неприйняття, але так само людині, яка стежила за відповідною літературою, тут навряд чи пощасть натрапити на принципово нові факти та думки. Разом з тим, саме зведення у єдиному тексті фактів, які стосуються військової справи практично всіх відомих кочівницьких суспільств, без сумніву корисно.

Складається враження, що як на останнє слово у номадології О. І. Першиць спирається на видану у Кембріджі 1984 р. монографію А. М. Хазанова. Але, на жаль, йому залишилися невідомими окремі праці останніх років. Так, скажімо, при самому підході до визначення кочівництва (Т. 2.— С. 133) добре було б використати нещодавно надруковану К. П. Бунятян статтю, присвячену типології форм скотарства, де відповідне питання пророблено значно глибше, ніж у А. М. Хазанова. А торкаючись понять «ендоексплуатація» та «екзоексплуатація» (Т. 2.— С. 144, 145), варто було б згадати спеціально присвячену відповідному колу питань монографію М. М. Крадіна, видану 1992 р. у Владивостоці.

Що ж до причин та форм військових дій, то, як випливає з тексту О. І. Першиця, вони принципово подібні до того, що знаємо вже з частин В. О. Шнірельмана та Ю. І. Семенова. Так, серед цілей війн, що велися кочівниками, визначаються: кровна помста та покарання за інші образи, грабунки та захоплення невільників (переважно з метою отримання за них викупу або для продажу в рабство розвинутішим сусідам), розширення території (пасовищ) або їх захоплення (особливо, коли самі нападники були змушені покинути власні землі, та підкорення сусідніх осілоземлеробських суспільств з метою їх регулярної експлуатації данницьким чином.

Оригінальнішими виглядають міркування щодо ролі номадів у світовій історії, зокрема напередодні Нового часу, коли внаслідок руйнівних монгольських завоювань більшість цивілізацій Старого Світу (від Русі до Китаю) за-

знала тяжких втрат та на певний час опинилась під ярмом Чингізидів. Але Західна Європа від цього практично не постраждала і незабаром використала свій шанс, випередивши інші цивілізації (Т. 2.— С. 230, 231). Зрозуміло, що вихід Заходу на новий рівень соціокультурного розвитку протягом XV—XVI ст. має пояснюватися не лише цим, але й відзначений О. І. Першицем момент не слід забувати.

На жаль, двотомна праця, що рецензується, не має підсумкових узагальнюючих висновків. Але наведений матеріал дозволяє читачеві зробити це власними силами.

1. Протягом всієї первісності, а значною мірою й на рівні ранньокласових суспільств, збройні конфлікти виникають на ґрунті особистих образ, кровної помсти та умикання жінок. Але все це характерно перш за все для ранньо-первісних соціумів. Ці фактори повною мірою діють і на рівні вищих мисливців-рибалок та ранніх землеробів-тваринників. Але тут самостійного значення вже починають набувати мотиви грабування та захоплення життєво важливих ресурсів (багаті рибні лови, родовища корисних копалин тощо). Це посилюється на пізньопервинній стадії, але паралельно зростає кількість, масштаб та жорстокість збройних конфліктів за землю та людей — спочатку у вигляді жінок та дітей переможених (коли чоловіків вбивають), потім за людей як таких, яких або продають, або відпускають за викуп, або залишають на їх землях, примушуючи до виплати данини. З переходом до ранньокласових відносин останнє стає головним мотивом війн.

2. Через всю первісну історію, а подекуди й на пізніших ступенях розвитку, спостерігаємо дві головні форми організації бойових дій. По-перше, це раптовий напад, набіг на сусідів, що здійснюється представниками окремої суспільної категорії (здебільшого молодими людьми, з яких потім формуються бойові дружини), і участь у якому не є обов'язковою. По-друге, це відкрита збройна боротьба, яку ведуть окремі соціальні організми в особі практично всіх їх чоловіків. За часів ранньої первісності такі «війни» ще мало чим відрізняються від звичайних бійок і не мають якогось певного плану та керівництва. Але вже у вищих мисливців-рибалок в окремих випадках бачимо лідерів, щось подібне до майбутньої дружини, спеціальне військове обладнання, розробку планів бойових операцій і початок спорудження перших укріплень. На рівні пізньої первісності, тим більше у ранньокласових суспільствах все це стає нормою і ми маємо справи з війнами у звичному для нас розумінні.

3. Місце і значення збройних конфліктів у соціокультурному житті людства протягом його ранньої історії також змінювалося. За доби мисливців-збирачів вони є швидше прикрими випадковостями. Але вже тут спостерігаємо неабияку повагу до чоловіків, які прославилися під час сутичок. Цей престижний момент зростає на рівні середньої первісності, де поєднується з такими звичаями як полювання за головами або скальпами. З цієї ж стадії війна починає виступати як засіб перерозподілу багатства, але це стає особливо їй притаманним на рівні пізньопервісних (передкласових) та ранньокласових суспільств. Тут люди, які розв'язують війни та беруть в них активну участь, використовують їх для підвищення власного соціального статусу, зміцнення свого владно-політичного становища та особистого збагачення, що сприяє формуванню систем соціальної, потестарної та майнової нерівності. За таких умов війни стають нормою життя і засобом існування певних категорій людей, а їх наслідком виступає прискорення формування ранньодержавного, вже експлуаторського за своєю суттю, суспільства.

Отже, присвячена проблемі війни і миру двотомна праця О. І. Першиця, Ю. І. Семенова та В. О. Шнірельмана містить багатий фактичний матеріал та цікаві роздуми і має стати корисною всім, хто займається історією первісних та ранньокласових суспільств. Ї висловлені критичні зауваження жодною мірою не суперечать цьому висновку. Особливе значення ця книга має для археологів, які на живих прикладах можуть побачити багато того, що мало місце у минулому, але безпосередньо не могло знайти відбиття у рештках матеріальної культури.